

NIERÓWNOŚCI EGZYSTENCJALNE W ŚWIECIE A SZANSE ROZWOJOWE DZIECI

Unequal existence in the world and the development chance of children

Abstrakt

W artykule zaprezentowano zasięg ubóstwa w świecie i oddziaływanie tego zjawiska na szanse rozwojowe dzieci. Głównym celem analizy było przybliżenie wyników badań w tym zakresie, które zawiera Raport Banku Światowego 2015 pt. *Mind, Society and Behavior*. Autorzy raportu ukazują ogromne straty w potencjale rozwojowym dzieci w rodzinach żyjących w skrajnym ubóstwie, co ma negatywne konsekwencje dla społeczeństwa z powodu utraty kapitału ludzkiego. Na przykład dzieci w wieku od trzech do sześciu lat z rodzin ubogich wykazują mniejsze zdolności językowe w porównaniu z dziećmi z rodzin nieubogich, co już na starcie zmniejsza ich szanse rozwojowe. Z tego powodu proponuje się specjalne programy skierowane zarówno do rodziców, jak i nauczycieli, które mają wspomóc rozwój edukacyjny dzieci z rodzin ubogich.

Słowa kluczowe: ubóstwo dzieci, potencjał rozwojowy dzieci, kapitał ludzki, rodzice, nauczyciele

Abstract

Description of the poverty range in the world and its consequences to the children has been presented in the article. The main purpose of it is to pointed out the enormous loss of human potential for poor children and society as a whole because of their less cognitive and noncognitive abilities compared with children in rich families which are caused by utter misery. For example, children from three to six years old in poor families have got less abilities to understand language and absorb vocabulary. It means that richer and poorer children differ greatly in school readiness. Such circumstances need designing interventions that focus on and improve parental competence at home and teachers competence at school results from which would be better education chances for poor children. The World Bank Report 2015 *Mind, Society and Behavior* described in details the findings in this field.

Keywords: children poverty, children human potential, human capital, parents, teachers

Wstęp

Nierówności warunków życia i skala marginalizacji cywilizacyjnej w świecie osiągają punkt krytyczny, o czym świadczą: zasięg skrajnego ubóstwa, trwające konflikty zbrojne, handel ludźmi, wymuszone migracje ludności i narastający terroryzm. Są to zjawiska dobrze już rozpoznane dzięki inicjatywom Organizacji Narodów Zjednoczonych i ekspertyzom opracowywanym przez jej wyspecjalizowane agendy, m.in: Program Rozwoju Narodów Zjednoczonych (UNDP), Bank Światowy (WB), Światową Organizację Zdrowia (WHO), Organizację ds. Rolnictwa i Wyżywienia (FAO), Międzynarodowy Fundusz Dzieci Narodów Zjednoczonych (UNICEF), Fundusz Ludnościowy ONZ (UNFPA), a także przez inne organizacje międzynarodowe, np. Międzynarodową Organizację ds. Migrantów (IOM).

W ostatnich latach podjęto również szereg badań naukowych, które ukazują negatywny wpływ skrajnego ubóstwa na rozwój psychofizyczny i intelektualny dziecka. Rezultaty tych badań zawiera opublikowany

w 2015 roku raport Banku Światowego pt. *Mind, Society and Behavior*. W artykule podjąłem próbę ich przybliżenia w kontekście zjawiska skrajnego ubóstwa w świecie. Niewątpliwie należy z nich korzystać w toku formułowania programów walki z ubóstwem, ponieważ zaniechanie działań mających na celu wyrównywanie szans rozwojowych dzieci utrwala czynniki marginalizacji cywilizacyjnej zarówno w wymiarze osobowym, jak i społecznym.

Destrukcyjny wpływ ubóstwa w skali rodziny, państwa i w stosunkach międzynarodowych skłania do podejmowania badań i analiz mających na celu określenie mechanizmów społecznych kreujących to zjawisko. W uwagach końcowych niniejszego artykułu zostaną przywołane niektóre ustalenia i tezy w tym zakresie.

Pomiar warunków życia

Próbę zdefiniowania i pomiaru warunków życia zawiera wskaźnik stosowany w analizach UNDP (Program Rozwoju ONZ), nazywany wskaźnikiem rozwoju ludzkiego (Human Development Index – HDI), który uwzględnia trzy charakterystyki społeczne:

1. długość trwania życia ludzkiego (parametr e_0 odnoszący się do noworodka),
2. poziom edukacji (przeciętna i oczekiwana liczba lat nauki szkolnej na wszystkich stopniach),
3. Dochód Narodowy Brutto na osobę (GNI per capita).

Czas trwania życia ludzkiego w ujęciu przekrojowym odzwierciedla faktyczny z danego roku (lub kilku kolejnych lat) poziom prawdopodobieństw zgonu i przeżycia w poszczególnych rocznikach wieku określonej populacji. Z tego względu przeciętne dalsze trwanie życia noworodka (e_0) nazywane jest często „barometrem warunków życia ludności”. Z kolei poziom edukacji wskazuje na możliwości rozwojowe danego społeczeństwa, mimo różnic w jakości kształcenia. Wolumen Dochodu Narodowego Brutto stanowi materialną podstawę rozwoju społecznego we wszystkich aspektach. Są to niezbędne elementy procesów rozwojowych, które stanowią punkt wyjścia do ich pełnego opisu zarówno w wymiarze osobowym, jak i społecznym. Mimo ograniczeń analizy HDI i zasięgu ubóstwa w skali poszczególnych społeczeństw i państw pozwalają sporządzać diagnozy stopnia zróżnicowania ich potencjału rozwojowego i nawiązywać do teoretycznych kategorii ludności optymalnej i maksymalnej oraz uwarunkowań zastępowalności pokoleń w kontekście poziomu inwestowania w kapitał ludzki (Ochocki 2010: 29, cyt. za Sauvy 1963: 59).

Formuła HDI w wersji multiplikatywnej jest następująca:

$$\text{HDI} = (\text{ILe} \cdot \text{IE} \cdot \text{IGNI})^{\frac{1}{3}},$$

gdzie:

ILe – indeks wartości przeciętnego trwania życia noworodka,

IE – indeks poziomu edukacji,

IGNI – indeks wartości Dochodu Narodowego Brutto per capita.

Każdy z tych indeksów ujmuje wartości parametrów opisujących poszczególne charakterystyki i definiowany jest następująco:

$$I = \frac{P_f - P_{\min}}{P_{\max} - P_{\min}},$$

gdzie:

I – ogólna formuła indeksu,

P_f – faktyczna wartość parametru,

$P_{\min}$ – minimalna wartość parametru,

$P_{\max}$ – maksymalna wartość parametru.

Tak skonstruowany indeks określa dolną i górną jego wartość w granicach od 0 do 1. Minimalne i maksymalne wartości poszczególnych parametrów ustalono na modelowym poziomie (tabl. 1).

Tabl. 1. Minimalne i maksymalne wartości parametrów HDI.

Parametr	Wartość	
	minimalna	maksymalna
Przeciętne trwanie życia noworodka	20 lat	85 lat
Przeciętny czas trwania nauki w szkole	0 lat	15 lat
Oczekiwane trwanie nauki w szkole	0 lat	18 lat
Dochód Narodowy Brutto per capita (PPP 2011 \$)	100 \$	75 000 \$

Źródło: Human Development Report 2014: 2 (Technical notes Calculating the human development indices – graphical presentation).

Analiza wartości HDI dowodzi, że w świecie utrzymują się nadal ogromne różnice pod względem warunków życia ludności. Bardzo niski poziom rozwoju gospodarczego w krajach biednych, analfabetyzm i niedostateczny stopień skolaryzacji tworzą syndrom ubóstwa ludności i „marginalizacji cywilizacyjnej” społeczeństw tych krajów, np. w Etiopii (tabl. 2).

Tabl. 2. HDI, przeciętne dalsze trwanie życia noworodka, przeciętna i oczekiwana liczba lat nauki w szkole, dochód narodowy brutto per capita w wybranych krajach w 2013 roku.

Kraj	HDI ¹	Przeciętne trwanie życia noworodka	Liczba lat nauki w szkole		Dochód narodowy per capita (PPP \$)
			przeciętna	oczekiwana	
Norwegia	0,944 (1)	81,5	12,6	17,6	63 909
Niemcy	0,911 (6)	80,7	12,9	16,3	43 049
Polska	0,834 (36)	76,4	11,8	15,5	21 487
USA	0,914 (5)	78,9	12,9	16,5	52 308
Japonia	0,890 (17)	83,6	11,5	15,3	36 747
Rosja	0,778 (57)	68,0	11,7	14,0	22 617
Brazylia	0,744 (79)	73,9	7,2	15,2	14 275
Chiny	0,719 (91)	75,3	7,5	12,9	11 477
Indie	0,586 (135)	66,4	4,4	11,7	5 150
Etiopia	0,486 (173)	63,6	2,4	8,5	1 303

¹ w nawiasach miejsce w rankingu według wartości HDI. Źródło: Human Development Report 2014: 160–163.

Wartość HDI w krajach najbardziej zamożnych jest ponad dwukrotnie większa niż w krajach najbiedniejszych. Szczególnie duże różnice występują w zakresie liczby lat nauki w szkole: wartości odpowiednich wskaźników są wielokrotnie niższe w krajach najbiedniejszych w porównaniu z najbardziej zamożnymi. Na skutek wysokiej umieralności niemowląt i dzieci przeciętne dalsze trwanie życia noworodka w krajach najbiedniejszych kształtuje się w granicach 60 lat. Na przykład w Etiopii na 1000 urodzeń żywych umiera ponad 130 dzieci przed ukończeniem 5. roku życia, a przeciętne dalsze trwanie życia wynosi 63,6 lat¹.

Należy podkreślić, że dystans między krajami biednymi i zamożnymi w zakresie warunków życia ludności zmniejsza się bardzo powoli. Proporcja wartości HDI w krajach rozwijających się w stosunku do krajów najbardziej rozwiniętych w 1980 roku wynosiła 45,6%, a po 33 latach wzrosła tylko do 55,4% w 2013 roku. W takim tempie zrównanie się standardu życia między tymi krajami w dającej się przewidzieć przyszłości jest praktycznie nieosiągalne ze względu na dokonujący się postęp w krajach zamożnych (tabl. 3).

¹ Zob. także: UNFPA (2008), *State of world population 2008*, Reaching Common Ground: Culture, Gender and Human Rights, s. 86–93.

Tabl. 3. Proporcja wartości HDI w krajach rozwijających się w stosunku do krajów najbardziej rozwiniętych w 1980 i 2013 roku.

Lp.	Grupa krajów	HDI	
		1980	2013
1.	Rozwijające się	0,345	0,493
2.	Najbardziej rozwinięte	0,757	0,890
3.	Relacja 1:2	0,456 (45,6%)	0,554 (55,4%)

Źródło: Human Development Report 2014: 167; obliczenia własne.

Niemniej jednak należy dążyć do zmniejszania obecnych różnic w warunkach życia ludności między krajami o różnym stopniu rozwoju chociażby w zakresie charakterystyk ujmowanych w analizowanym wskaźniku HDI. Sprzyjać temu będzie poprawa poziomu edukacji (tabl. 4).

Tabl. 4. HDI, przeciętne trwanie życia noworodka, przeciętna i oczekiwana liczba lat nauki, dochód narodowy brutto per capita według grupy krajów w ujęciu UNDP w 2013 roku.

Grupa krajów	HDI	Przeciętne trwanie życia noworodka	Liczba lat nauki		Dochód narodowy brutto per capita (PPP\$)
			przeciętna	oczekiwana	
Najbardziej rozwinięte	0,890	80,2	11,7	16,3	40 146
Wysoko rozwinięte	0,735	74,5	8,1	13,4	13 231
Średnio rozwinięte	0,614	67,9	5,5	11,7	5 900
Rozwijające się	0,493	59,4	4,2	9,0	2 904

Źródło: Human Development Report 2014: 161.

Zasięg skrajnego ubóstwa

Raporty UNDP od wielu już lat regularnie publikują wskaźniki umożliwiające określenie zasięgu ubóstwa zarówno w krajach biednych, jak i zamożnych. W cytowanym opracowaniu UNDP Human Development Report 2014 zaprezentowano Wielowymiarowy Indeks Ubóstwa (Multidimensional Poverty Index – MPI), który ustala granicę ubóstwa niemonetarnego na bardzo niskim poziomie. Zawiera on następujące charakterystyki odnoszące się do wszystkich członków gospodarstwa domowego:

Zdrowie

- osoba głodująca
- zgon dziecka

Edukacja

- lata nauki w szkole
- dziecko nieuczęszczające do szkoły

Warunki materialne gospodarstwa domowego (standard życia)

- brak prądu
- brak dostępu do czystej wody
- brak sanitariatów w mieszkaniu
- brak podłogi w mieszkaniu
- opał zawierający nieczystości
- brak majątku, dostępu do informacji, możliwości przemieszczania się.

Liczbę i proporcję ludności ubogiej ustala się przy założeniu, że w ubogim gospodarstwie domowym wskaźnik deprivacji w zakresie uwzględnionych charakterystyk wynosi co najmniej 33,3% (Human Development Report 2014: 9–10). I tak:

Wskaźnik $H = \frac{q}{n}$ proporcja ludności ubogiej,

q – liczba ludności w ubogich gospodarstwach domowych,

n – ogólna liczba ludności danego kraju.

Wskaźnik intensywności ubóstwa:

$$A = \frac{\sum_{i=1}^k c_i q_i}{q},$$

gdzie:

c_i – wskaźnik deprivacji i -tego gospodarstwa domowego,

q_i – liczba ludności w i -tym ubogim gospodarstwie domowym,

k – liczba gospodarstw domowych,

q – liczba ludności ubogiej ogółem.

Wielowymiarowy Wskaźnik Ubóstwa:

$$MPI = H \cdot A$$

– oznaczenia jak wyżej,

– wyższa wartość MPI oznacza większy zasięg ubóstwa w danym kraju.

Odpowiednie algorytmy umożliwiają także ustalenie udziału wyodrębnionych rodzajów deprivacji w ukształtowaniu wartości MPI w podziale na zdrowie, edukację i standard życia. Przyjęte założenia przy konstruowaniu Wielowymiarowego Wskaźnika Ubóstwa (MPI) wyznaczają skrajne ubóstwo gospodarstw domowych i zamieszkujących w nich osób w danym kraju (tabl. 5).

Tabl. 5. Zasięg ubóstwa w świecie w wybranych krajach w ujęciu UNDP około 2010 roku.

Kraj	Wskaźnik ubóstwa – MPI	Udział w deprivacji (%)			Frakcja ludności ubogiej (H = %)	Liczba ludności ubogiej (w tys.)	Frakcja ludności żyjącej za 1,25 \$ dziennie (%)
		edukacja	zdrowie	standard życia			
Bangladesz	0,253	28,4	26,6	44,9	51,2	75 610	43,25
Chiny	0,026	21,0	44,4	34,6	6,0	80 794	11,80
Indie	0,283	22,7	37,5	44,8	53,7	631 999	32,68
Pakistan	0,230	36,2	32,3	31,6	44,2	83 045	21,04
Etiopia	0,564	27,4	25,2	47,4	87,3	78 887	30,65
Nigeria	0,240	26,9	32,6	40,4	43,3	71 014	67,98
Uganda	0,367	18,0	30,2	51,9	69,9	24 712	38,81
Haiti	0,248	24,8	23,4	51,8	49,4	5 104	–

Źródło: Human Development Report 2014: 179–181.

Prezentowane w tablicy 5 dane ukazują zasięg i czynniki skrajnego ubóstwa w wybranych krajach. Pełna analiza objęła 91 państw, a oszacowana liczba ludności żyjącej w skrajnym ubóstwie w świecie wyniosła około 2,2 miliarda osób. Najczęściej przeważającym czynnikiem deprivacji jest niski standard życia, a następnie głód i zgon dziecka. Około 28% ludności skrajnie ubogiej (ponad 630 milionów osób) zamieszkuje w Indiach, co można uznać za swoisty fenomen kulturowy, ponieważ nawet tak wielka skala skrajnego ubóstwa nie rujnuje spójności społecznej w tym kraju.

Skutki skrajnego ubóstwa dla rozwoju dziecka

W pierwszej dekadzie XXI wieku zaburzenia organizmu i choroby wywołane niedożywieniem białkowo-energetycznym (*Protein-energy malnutrition – PEM*) dotykały jedną trzecią populacji dzieci w wieku poniżej 5 lat (FAO). Przedwczesne zgony w tej grupie wiekowej w krajach najbiedniejszych osiągały liczbę 140 na tysiąc urodzeń (FAO). Udowodniono ponadto, że rozwój umysłowy i fizyczny dzieci z rodzin biednych ulega spowolnieniu już od bardzo wczesnych lat życia. Z tego powodu dzieci z biednych rodzin mają o wiele mniejsze zdolności poznawcze i fizyczne w porównaniu z dziećmi z rodzin nieubogich w okresie poprzedzającym podjęcie nauki w szkole.

Badania zdolności poznawczych dzieci w krajach rozwijających się dowiodły, że dzieci w wieku 3 lat z biednych rodzin – w porównaniu z dziećmi z rodzin nieubogich – wykazywały znacznie mniejsze zdolności w zakresie: słownictwa, pamięci i skupienia uwagi (World Development Report 2015: 99).

Badania w zakresie rozumienia mowy wśród dzieci w wieku 3–6 lat, zamieszkujących w miastach i na wsi w pięciu krajach Ameryki Łacińskiej, przyniosły podobne rezultaty – dzieci z rodzin ubogich wykazywały opóźnienia w tym zakresie (Chile, Kolumbia, Ekwador, Nikaragua, Peru). Także badania w Stanach Zjednoczonych potwierdziły obserwowane zależności między biedą a zdolnościami poznawczymi dzieci. Należy podkreślić, że są to umiejętności, które mają zasadnicze znaczenie dla osiągniętych wyników w nauce szkolnej (World Development Report 2015: 99).

Stwierdzone negatywne skutki skrajnego ubóstwa dla rozwoju psychofizycznego i intelektualnego dziecka skłoniły do podjęcia wyspecjalizowanych badań naukowych w takich dyscyplinach jak: neurobiologia, biopsychologia i psychologia. Celem tych badań była próba uzyskania odpowiedzi na następujące pytania:

1. W jaki sposób doświadczenia w dzieciństwie uruchamiają mechanizm biologiczny, który powoduje opóźnienie w rozwoju umysłowym i fizycznym dziecka?
2. Jak różne modele mentalne i przekonania rodziców różnicują zdolności mówienia i umiejętności poznawcze dziecka?

Ustalono, że jakość odżywiania, dbałość o zdrowie, atmosfera w domu rodzinnym mają wpływ na rozwój mózgu dziecka. Badania wykazały, że dzieci z rodzin ubogich mają mniejszą liczbę połączeń neuronowych niż typowa ich liczba dla określonego wieku (World Development Report 2015: 101). Jednocześnie otoczenie środowiskowe dziecka, a w tym sytuacja materialna i status społeczno-kulturowy rodziców, stymuluje bądź ogranicza jego rozwój umysłowy i fizyczny.

W okresie wczesnego dzieciństwa (do 2. roku życia) nauka mowy wymaga od rodziców (World Development Report 2015: 102):

- częstego prowadzenia rozmów w domu,
- śledzenia zainteresowań dziecka różnymi obiektami, także w celu wykorzystania tej sytuacji do nauki mowy,
- posługiwanie się całymi zdaniami w „dialogowaniu” z dzieckiem.

W rodzinach ubogich podejmowanie tego rodzaju interakcji jest o wiele rzadsze niż w rodzinach charakteryzujących się większym kapitałem społecznym.

Tak więc programy społeczne wspomagające rozwój dzieci z biednych rodzin wymagają uwzględnienia rezultatów badań identyfikujących czynniki hamujące rozwój umysłowy i fizyczny dziecka. Podstawowe znaczenie mają tu programy realizowane w społecznościach lokalnych, których celami są:

- zapewnienie stałego źródła dochodów rodziców,
- wspieranie właściwego odżywiania dzieci,
- kształtowanie mentalności rodziców nakierowanej na właściwe interakcje z dziećmi już od wczesnych lat ich życia,
- rozwijanie kompetencji pedagogicznych nauczycieli wychowania przedszkolnego i szkolnego.

Głównym celem tych programów jest zaspokojenie potrzeb rozwojowych dziecka, co stanowi zasadniczą przesłankę dla osiągnięć w dorosłym życiu człowieka oraz rozmiarów zasobów kapitału ludzkiego i społecznego.

Uwagi końcowe

Mechanizmy społeczne powstawania sytuacji zróżnicowania warunków życia i ubóstwa w różnych jego formach są ciągle przedmiotem badań i analiz w zakresie wielu dyscyplin naukowych, zwłaszcza ekonomii, socjologii i nauk o polityce.

Thomas Piketty, profesor Paris School of Economics, dowodzi, że nierówność w obszarze zatrudnienia jest fundamentalną nierównością współczesności (Piketty 2015: 39). Jej źródłem jest natomiast nierówność kapitału ludzkiego w różnych grupach społecznych, co – obok niedostatku kapitału ekonomicznego – generuje bezrobocie na lokalnych rynkach pracy. Możliwym sposobem łagodzenia tych nierówności społecznych jest upowszechnienie i dostęp do jakościowo dobrej edukacji w środowiskach ludności ubogiej, co wymaga nie tylko odpowiednich wydatków publicznych, lecz także tworzenia przesłanek rozwoju cywilizacyjnego i kulturalnego środowiska rodzinnego i społecznego uczniów i studentów, które wspomagają rozwój kapitału ludzkiego (Piketty 2015: 108–109). W krajach rozwijających się problem bezrobocia, niskich kwalifikacji zasobów pracy, czasu trwania i jakości edukacji na wszystkich poziomach, a także skala analfabetyzmu są wyzwaniem, którym nie są w stanie sprostać rządy i społeczeństwa tych państw (Ochocki 2009: 75–88).

Laureat Nagrody Nobla Joseph E. Stiglitz już od wielu lat nieustrudzenie bada i analizuje procesy gospodarcze i społeczne, które są przesłanką nierówności dochodowych i majątkowych, a w rezultacie ubóstwa i marginalizacji społecznej zarówno w państwach rozwiniętych, jak i rozwijających się. W książce pt. *Cena nierówności* stawia tezę, że „nierówności nie są tylko rezultatem działania sił natury, abstrakcyjnych sił rynkowych (...), ale są w dużym stopniu skutkiem polityki państwa nadającej kształt i kierunek siłom technologicznym, rynkowym i szerzej oddziałującym siłom społecznym” (Stiglitz 2015: 177). Podkreśla zarazem, że polityka makroekonomiczna, a zwłaszcza pieniężna i fiskalna, odzwierciedla zazwyczaj interesy i ideologię ludzi bogatych (Stiglitz 2015: 329–347). Procesy te pogłębiają nierówności i podziały społeczne, a w konsekwencji prowadzą do erozji demokratycznego państwa prawa.

John Rawls w *Teorii sprawiedliwości* sformułował zasady funkcjonowania wspólnot politycznych, według których:

- każda osoba ma mieć równe prawo do jak najszerszego systemu podstawowych wolności, możliwego do pogodzenia z podobnym systemem wolności dla innych,
- nierówności społeczne i ekonomiczne – w warunkach autentycznej równości szans – mają być zgodne z regułą sprawiedliwego oszczędzania i poszanowaniem prawa do godnej egzystencji osób najbardziej społecznie upośledzonych (Rawls 2013: 107, 438).

Należy mieć nadzieję, że tak rozumiana sprawiedliwość będzie powszechną praktyką.

Bibliografia

- FAO, *Disorders of malnutrition*, <http://www.fao.org/docrep/WOO73e/w0073eo5.htm> [dostęp: 5.08.2009].
- Human Development Report 2014, *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*, UNDP.
- Ochocki A. (2009), *Ludność, edukacja, poziom życia – problemy globalne*, [w:] „Wiadomości Statystyczne” nr 8 (579), Warszawa, s. 75–88.
- Ochocki A. (2010), *Ludność świata – powinność i kapitał*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa.
- Piketty T. (2015), *Ekonomia nierówności*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Rawls J. (2013), *Teoria sprawiedliwości*, PWN, Warszawa.
- Sauvy A (1963), *Theorie generale de la population*, vol. I i II, Bibliotheque de Sociologie Contemporaine, Presses Universitaires de France (*Teoria populacji, Ekonomia i wzrost*, t. I., *Życie ludności*, t. II, PWN, Warszawa 1969; tekst do druku, tłumaczenie: A. Rudzińska), vol. I, s. 59.
- Stiglitz J.E. (2015), *Cena nierówności. W jaki sposób dzisiejsze podziały zagrażają naszej przyszłości*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- World Development Report 2015, *Mind, Society and Behavior*, World Bank Group.